

University of Groningen

“...want dieren zijn precies als mensen”

van der Mark, Jeltsje

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Publication date:
2018

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van der Mark, J. (2018). “...want dieren zijn precies als mensen”: Over de vermenselijking van dierpersonages in moderne Reynaertbewerkingen voor kinderen. Science Shop, University of Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the “Taverne” license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

rijksuniversiteit
groningen

“...want dieren zijn precies als mensen”

Over de vermenselijking van dierpersonages in moderne Reynaertbewerkingen voor kinderen

Jeltsje van der Mark

Wetenschapswinkel Taal, Cultuur en Communicatie

Juni 2018

Inleiding

Middeleeuwse literatuur wordt tegenwoordig nog heel weinig gelezen, vaak alleen nog door specialisten. Toch hebben veel mensen wel eens van Reynaert de Vos gehoord of kennen zelfs enkele van zijn avonturen. Misschien heeft dit wel iets te maken met het feit dat er vele kinderboeken over deze vos bestaan. Nadat dierenverhalen in de Romantiek werden verbannen uit de literaire canon voor volwassenen, werd de *Reynaert* namelijk populair als kinderboek.¹ Ook in de 21^e eeuw verschenen nieuwe bewerkingen voor kinderen, bijvoorbeeld van Simone Kramer en Marian Hoefnagel. Het is opmerkelijk dat steeds nieuwe auteurs dit eeuwenoude verhaal, dat oorspronkelijk niet eens voor kinderen bedoeld was, op hun eigen manier voor een jong publiek hebben herschreven.

Om het verhaal geschikt te maken voor kinderen is het op verschillende manieren aangepast. Zo is het taalgebruik vereenvoudigd, de verhaalhandeling is veranderd en de gebeurtenissen zijn gekuist.² Hoewel er vaak veel aanpassingen nodig waren voordat men vond dat het verhaal door kinderen kon worden gelezen, hebben veel kinderboekenauteurs zich hier aan gewaagd. Een belangrijke reden om juist dit verhaal uit de literaire canon voor kinderen te bewerken is het feit dat *Van den vos Reynaerde* een dierenverhaal is.³ Dieren hebben een grote aantrekkingskracht op kinderen, vooral dieren met een hoog aaibaarheidsgehalte. Jonge kinderen kennen bewustzijn toe aan dieren, waardoor ze zich goed met dieren kunnen identificeren.⁴

Omdat dieren kinderen zo aanspreken, maken kinderboekenauteurs over het algemeen veel gebruik van dierpersonages. De herkenbaarheid en de identificatie met de menselijke lezer worden vaak vergroot door de dieren te vermenselijken. De dieren dragen bijvoorbeeld kleren, lopen op twee benen, gebruiken menselijke voorwerpen en wonen in huizen. Toch behouden de personages ook altijd iets dierlijks.^{5 6} De manier waarop dierenverhalen zijn vermenselijkt kan enorm variëren. In de middeleeuwse *Reynaert* zeggen de dieren iets over mensen, maar de personages zijn wel tamelijk dierlijk voorgesteld. De dieren dragen geen kleren en gebruiken weinig werktuigen. Specifiek menselijke gedragingen of handelingen zijn zelden uitgewerkt. Dierlijk gedrag wordt daarentegen wél in detail besproken.⁷

Over het algemeen worden de dieren in de middeleeuwse *Reynaert* niet zo menselijk voorgesteld, maar is dit bij de bewerkingen voor kinderen ook het geval? Vermoedelijk hebben de dieren in de kinderbewerkingen niet alleen een hoge aaibaarheidsfactor, maar hebben ze ook veel menselijke kenmerken, zodat kinderen zich beter met de personages kunnen identificeren. In dit artikel wil ik nagaan hoe de dieren in moderne Reynaertbewerkingen voor kinderen zijn vermenselijkt. De precieze vraag die hierbij centraal staat is: Op welke manier worden dierpersonages vermenselijkt in Reynaertbewerkingen voor kinderen uit de tweede helft van de twintigste eeuw tot nu? Om hier antwoord op te kunnen geven zal eerst besproken worden hoe een dierenverhaal eigenlijk ‘werkt,’ welke aspecten van vermenselijking er bestaan en hoe dieren in de middeleeuwse *Reynaert* zijn vermenselijkt.

Het dierenverhaal en haar mechanisme

De term ‘dierenverhaal’ is een verzamelnaam voor alle verhalen waarin dieren een hoofdrol spelen.⁸ Parlevliet onderscheidt drie verschillende soorten dierenverhalen. Allereerst zijn er

---

¹ Parlevliet: Meesterwerken met ezelsoren, 281-282.

² Wackers: De onsterfelijke Reynaert, 23.

³ Ibid., 20.

⁴ Parlevliet: Meesterwerken met ezelsoren, 293-294.

⁵ Joosen & Vloeberghs: Uitgelezen jeugdliteratuur, 89.

⁶ Van Collie: Leesbeesten en boekenfeesten, 266.

⁷ Wackers: Alleen maar over beesten?, 62.

⁸ Parlevliet: Meesterwerken met ezelsoren, 281.

verhalen waarin dieren zich als mensen gedragen, zoals fabels. Ook bestaan er verhalen waarin de dieren zich als dieren in de natuur gedragen, maar toch kunnen praten. Verder is er het dierenverhaal waarin dieren zich écht als dieren gedragen.⁹ Vaak is het dierenverhaal gesitueerd in een wereld zonder mensen.¹⁰ Het dierenverhaal was altijd een erg populair genre, maar tijdens de Romantiek ‘degradeerde’ het tot een genre voor kinderen. De heersende opvatting was dat literatuur autonoom moest zijn en niet didactisch, wat dierenverhalen meestal zijn. Het dierenepos *Van den vos Reynaerde* bleef wel in de canon, maar vooral als tekst om te bestuderen. Het verhaal over de sluwe vos bleef vooral levend dankzij de bewerkingen voor kinderen die sinds halverwege de negentiende eeuw verschenen.¹¹

Sinds die tijd kwam er ook steeds meer aandacht voor de manier waarop kinderen hun relatie met dieren beleven. Jean Piaget wijdt de tweede helft van zijn boek *The child's conception of the world* aan het ‘kinderlijk animisme.’ Kinderen kennen bewustzijn en intenties toe aan levenloze objecten, natuurverschijnselen, planten en dieren. Als kinderen ouder worden verandert het animisme in antropomorfisme. Kinderen kennen dan alleen nog bewustzijn toe aan dieren.¹² Ook op een andere manier zien kinderen dieren als hun gelijken. Kinderen hebben namelijk volgens Van Coillie en Parlevliet een soortgelijke sociale positie als dieren. Zowel kinderen als dieren zijn overgeleverd aan de genade van volwassenen.^{13 14} Daarnaast zijn menselijke en sociale verschillen, zoals huidskleur en geslacht, niet van toepassing op dieren. Elk kind zou zich dus in elk dier kunnen herkennen.¹⁵ Deze aspecten zorgen ervoor dat kinderen zich goed met dieren kunnen identificeren en daarom graag over dieren lezen.

Er is nog een geheel andere reden dat schrijvers gebruikmaken van dierpersonages in (kinder)boeken. Het dierenverhaal heeft een heel eigen mechanisme. Het heeft eigen wetten, eigen conventies en een eigen retoriek.¹⁶ Een belangrijk kenmerk van dit genre is de ontmoeting tussen het menselijke en het dierlijke. Deze ontmoeting vindt plaats tussen de lezer en een dierpersonage, of op het niveau van de personages in het verhaal.^{17 18} In het soort dierenverhaal dat hier wordt bedoeld zijn de dieren altijd in bepaalde mate vermenselijkt. De charme van deze vermenselijking is wat het dierenverhaal aantrekkelijk maakt. Dieren die er menselijk uitzien en zich menselijk gedragen hebben iets aandoenlijks én komisch. In het dierenverhaal uit zich dit in een ‘fascinerend spel van voortdurende ambiguïteit, waarbij het geloofwaardige tegelijk evident fictief is.’¹⁹ De personages praten en handelen als mensen, maar blijven ook als dieren herkenbaar. Er zijn momenten van zoölogische herkenbaarheid.²⁰ Omdat het ‘slechts’ over dieren gaat en er voldoende afstand is, heeft de schrijver veel vrijheden. Door ethiek en conventie gecensureerde zaken kunnen in een dierenverhaal vrij aan de orde komen.²¹ Ook maakt het feit dat Reynaert een dier is zijn ‘moorden’ tot natuurlijk gedrag. Reynaert is een vos, die nu eenmaal andere dieren moet eten om te overleven.

⁹ Parlevliet: *Meesterwerken met ezelsoren*, 281.

¹⁰ Van Coillie: *Leesbeesten en boekenfeesten*, 258.

¹¹ Parlevliet: *Meesterwerken met ezelsoren*, 281-282.

¹² *Ibid.*, 293-294.

¹³ *Ibid.*, 285.

¹⁴ Van Coillie: *Leesbeesten en boekenfeesten*, 266.

¹⁵ Parlevliet: *Meesterwerken met ezelsoren*, 285.

¹⁶ Reynaert: Botsaerts verbijstering, 275.

¹⁷ Parlevliet: *Meesterwerken met ezelsoren*, 281.

¹⁸ Joosen & Vloeberghs: *Uitgelezen jeugdliteratuur*, 84.

¹⁹ Reynaert: Botsaerts verbijstering, 271.

²⁰ *Ibid.*, 271-272.

²¹ *Ibid.*, 273.

Hoewel de personages in de *Reynaert* dus als dieren herkenbaar blijven, zeggen ze wel degelijk iets over mensen.²² Het verhaal speelt in een dierenmaatschappij, maar je wordt als lezer uitgenodigd parallellen te trekken met de mensenwereld. Door het standpunt van de dieren kijk je als lezer anders naar gelijkenissen en verschillen.²³ Het vermenselijkte dier zorgt namelijk niet alleen voor humor, een effect is ook dat de mensen een spiegel wordt voorgehouden. De mensenmaatschappij wordt in meer of mindere mate belachelijk gemaakt.²⁴ De dieren vergroten menselijke deugden en gebreken uit, zoals luiheid, domheid, valsheid en overmoed. Deze karaktereigenschappen worden vaak aan bepaalde dieren toegekend, waardoor ze een soort symbool van een persoonlijkheid worden.²⁵ De herkenbaarheid van personages gaat in een dierenepos gewoonlijk samen met een duidelijke moraal. De moralistische boodschap is bijvoorbeeld dat mensen die dierlijke, slechte eigenschappen dienen te vermijden.²⁶

Dierpersonages in dierenverhalen zeggen dus iets over mensen, wat mogelijk wordt gemaakt door de menselijke trekjes die deze dieren krijgen. Dit zorgt ervoor dat de lezer zich goed met de personages kan identificeren. Naast voordelen, kan dit ook nadelige effecten hebben, in het bijzonder voor kinderen. Voor kinderen zou het namelijk problematisch kunnen zijn dat de wrede schurk Reynaert straffeloos weg kan komen. Misschien kunnen kinderen zich zó goed met deze dierschurk identificeren dat ze zelf ook tot zulke daden willen overgaan. Volgens Parlevliet en Wackers hebben auteurs van kinderbewerkingen hier rekening mee gehouden. Een belangrijke manier om de identificatie met Reynaert te bemoeilijken is het verschil tussen mens en dier benadrukken. In dit geval wordt het verhaal deels beroofd van de spiegelfunctie. Door het afbakenen van de grens tussen het dierlijke en het menselijke wordt namelijk afstand gecreëerd tussen Reynaert als slecht personage en de lezer.^{27 28} Bij het verplaatsen van de handeling naar de dierenwereld komt het verhaal in de sfeer van het natuurlijke en niemand draagt verantwoordelijkheid voor wat er in naam van de natuurlijke ordening gebeurt. Dieren handelen uit instinct, dus het doden van een prooi is gerechtvaardigd gedrag.^{29 30}

Door de dubbele identiteit (mens en dier) ontstaat er een fictieve speelruimte om personages te laten wisselen tussen beide verschijningen. De auteur kan wanneer dat nodig is voor het plot, de boodschap, of de emotionele toestand van de lezers, de personages dan weer tot het dierenrijk, dan weer tot het mensenrijk laten behoren. Dit kan in de tekst, maar ook in de illustraties tot uiting komen.³¹ De schrijver van het verhaal bepaalt eigenlijk of en in welke mate de lezer zich met het dierpersonage kan identificeren.

Aspecten van vermenselijking

Voor we iets kunnen zeggen over het effect van de dubbele identiteit van de dierpersonages in Reynaertbewerkingen, moeten we weten op welke manieren dieren precies vermenselijkt kunnen worden. Een aantal onderzoekers heeft aangegeven welke vormen van vermenselijking van belang zijn. Joosen & Vloeberghs noemen kleding, menselijke attributen, rechtop lopen, menselijke gezichtsuitdrukkingen, praten en liedjes zingen.³² Volgens Van

²² Wackers: Alleen maar over beesten?, 60.

²³ Joosen & Vloeberghs: Uitgelezen jeugdliteratuur, 85.

²⁴ Ghesquière: Land van waan en wijs, 123.

²⁵ Van Coillie: Leesbeesten en boekenfeesten, 264-265.

²⁶ Ghesquière: Land van waan en wijs, 123.

²⁷ Parlevliet: Meesterwerken met ezelsoren, 287-289.

²⁸ Wackers: De onsterfelijke Reynaert, 25-26.

²⁹ Joosen & Vloeberghs: Uitgelezen jeugdliteratuur, 91.

³⁰ Reynaert: Botsaerts verbijstering, 279.

³¹ Parlevliet: Meesterwerken met ezelsoren, 289.

³² Joosen & Vloeberghs: Uitgelezen jeugdliteratuur, 94.

Coillie moeten we letten het dragen van kleding, het bewegen als mensen, het wonen in huizen en het kunnen praten en denken.³³ Parlevliet noemt de volgende aspecten: kleding, schoenen, het lopen op twee poten en een setting in een mensenwereld met huizen en voertuigen.³⁴ Volgens Wackers zijn kleding, het gebruik van werktuigen, apparaten en voertuigen, menselijke banen en bezigheden, menselijk aandoende ruimtes en praten en denken belangrijke vormen van vermenselijking.³⁵

Met betrekking tot het praten en denken door dierpersonages onderscheidt Joost Pollmann, die de vermenselijking van dieren in strips heeft onderzocht, vijf categorieën. Dieren uit de eerste categorie brengen alleen dierengeluiden voort. Dieren uit de tweede categorie hebben wel gedachten, maar spreken alleen door de vierde wand (tegen de lezer). Dieren uit de derde categorie praten alleen tegen andere dieren. De vierde categorie bestaat uit dieren die alleen tegen kinderen praten en dieren uit de vijfde categorie kunnen ook met volwassen mensen praten. Welsprekendheid ziet Pollmann als een teken van sterke vermenselijking.³⁶

Joosen en Vloeberghs, Van Coillie, Wackers, Parlevliet en Pollmann hebben verschillende manieren uiteengezet om dierpersonages te vermenselijken en zo de identificatie met de menselijke lezer te versterken. Voordat besproken kan worden welke van deze aspecten terugkomen in de Reynaertbewerkingen voor kinderen, is het van belang om te weten hoe de middeleeuwse *Reynaert* precies vermenselijkt is, zodat de kinderboeken daarmee vergeleken kunnen worden.

Een vermenselijkte *Reynaert*

Volgens Wackers was het in de middeleeuwen belangrijk dat dieren in dierenverhalen gebruikt werden als beelden van mensen of menselijk gedrag. Men hield zich verder niet bezig met de manieren waarop de dieren menselijk werden voorgesteld of de mate waarin dat gebeurde.³⁷ Als we nu kijken naar de middeleeuwse *Van den vos Reynaerde* zien we dat de personages op weinig momenten erg menselijk zijn voorgesteld. De dieren hebben bijvoorbeeld geen kleding aan (al krijgt Reynaert wel schoenen en een tas voor zijn bedevaart) en ze gebruiken weinig werktuigen. Hier bestaan enkele uitzonderingen op, zoals de draagbaar voor de dode kip Coppe. Verder zijn het bijeenroepen van een hofdag en het houden van een rechtszaak dan wel geen zaken waar dieren zich mee bezighouden, maar concreet, puur menselijk gedrag wordt op de achtergrond gehouden. Specifiek menselijke gedragingen of handelingen, zoals het maken van de schoenen en de tas, zijn zelden gethematiseerd volgens Wackers.³⁸ Dierlijk gedrag wordt daarentegen wel in detail besproken. De vos Reynaert eet bijvoorbeeld zijn natuurlijke prooien en de haas en de ram eten op hun beurt gras, wat ze in de natuur ook doen. Hieruit blijkt dat het verhaal zich in grote lijnen houdt aan de natuurlijke werkelijkheid en dat de vermenselijking zeer beperkt blijft.³⁹ Hierop bestaat volgens Wackers één grote, fundamentele uitzondering: de dieren hebben verstand en taalvermogen. Alleen mensen hebben menselijke taal en menselijk verstand. Wanneer schrijvers via dierpersonages iets over mensen willen zeggen, geven ze de dieren daarom deze vermogens.⁴⁰

---

³³ Van Coillie: Leesbeesten en boekenfeesten, 259.

³⁴ Parlevliet: Meesterwerken met ezelsoren, 291-292.

³⁵ Wackers: Alleen maar over beesten?, 61,71.

³⁶ Pollmann: Een boktor met gesteven kraagje, 29.

³⁷ Wackers: Alleen maar over beesten?, 63.

³⁸ Ibid., 62.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., 63.

Over *Reynaerts historie*, een tweede middeleeuwse versie van het verhaal, wordt wel gezegd dat het veel sterker vermenschlijkt is dan *Van den vos Reynaerde*. Deze uitspraak is volgens Wackers niet juist. De menselijke kenmerken blijven in dit verhaal ook aan de oppervlakte. Het gaat hier bijvoorbeeld om muziekinstrumenten, de hofdans dansen en het bezitten van kanonnen. Deze zaken worden in de tekst terloops genoemd, als details die er eigenlijk niet toe doen. Bovendien blijft het gedrag van de personages behoorlijk dierlijk. Zo eindigt het verhaal in een gevecht tussen Reynaert en Isengrijn, waarbij ze vechten als dieren, zonder schilden en stokken. De schrijver van *Reynaerts historie* wilde zijn personages dus (op verhaalniveau) ook vooral dierlijk laten lijken.⁴¹ Omdat beide teksten, *Van den vos Reynaerde* en *Reynaerts historie*, volgens Wackers weinig van elkaar verschillen wat vermenschlijking betreft, zal in het vervolg onder één noemer ('de middeleeuwse/originele *Reynaert*') naar beide teksten worden verwezen.

Naast de Middelnederlandse teksten bestaan er afbeeldingen van het verhaal. Op de oudste afbeeldingen van de *Reynaert*, afkomstig uit de vijftiende eeuw, zijn de personages over het algemeen dierlijk voorgesteld. Ze dragen geen kleren, op één uitzondering na, namelijk de pij die Reynaert draagt op het moment dat hij Cantecler vertelt dat hij kluizenaar is geworden. De dieren hebben slechts enkele menselijke attributen bij zich: een kroon, een pelgrimsstaf en -tas, een lijfbaar en kaarsen. De scènes zijn gesitueerd in de buitenlucht. Pas vanaf de zestiende eeuw komen er architectonische elementen voor op de afbeeldingen en vanaf de negentiende eeuw verdere vermenschlijking van het uiterlijk.⁴²

Reynke de vos, Lübeck 1498

Vermenschlijking in moderne Reynaertbewerkingen

Sinds halverwege de negentiende eeuw zijn er vele bewerkingen voor kinderen verschenen waarin de dieren verschillende menselijke trekjes hebben. Parlevliet verwijst in haar proefschrift *Meesterwerken met ezelsoren* enkele keren naar de vermenschlijking in kinderbewerkingen tot 1950. Ze noemt onder andere dat sommige bewerkingen sterk het karakter hebben gekregen van een knuffeldierenverhaal.⁴³ Verder bespreekt Parlevliet de huiselijkheid en het veelvuldig voorkomen van menselijke aspecten in bewerkingen uit het begin van de twintigste eeuw.⁴⁴ Aangezien latere Reynaertbewerkingen nauwelijks zijn

⁴¹ Wackers: Alleen maar over beesten?, 63.

⁴² Ibid., 71.

⁴³ Parlevliet: *Meesterwerken met ezelsoren*, 219.

⁴⁴ Ibid., 239-244.

onderzocht, is de analyse die zal volgen gericht op de periode van de tweede helft van de twintigste eeuw tot en met het begin van de 21^e eeuw. Het corpus is bepaald aan de hand van wat de zoekopdrachten ‘reinaart,’ ‘reynaert,’ ‘reynaart,’ ‘reynaerde,’ ‘reinaard’ en ‘reintje’ in het Centraal Bestand Kinderboeken opleverden en aan de hand van wat beschikbaar was in het Kinderboekenhuis te Winsum. De keuze voor de leeftijdscategorieën is gebaseerd op de door Parlevliet geparafraseerde Daalder en Van Tichelen (1928). Volgens Van Tichelen krijgen kinderen tussen de acht en tien jaar interesse in het zelf lezen van ‘diertoneeltjes.’ Vanaf hun twaalfde groeit vervolgens de belangstelling voor boeken over het dierenleven en de natuur.⁴⁵ Op basis hiervan is gekozen de volgende Reynaertbewerkingen te analyseren: *Reinaart de Vos* van A.D. Hildebrand (1949), *De avonturen van Reintje de Vos* van Pieter Grashoff (1975), *Reinaart de Vos* van Jur Algera (1987), *Reinaart de vos* van Allard Schröder (2004) en het verhaal over Reynaert uit *Van Reynaart de vos tot Sint Brandaan* van Simone Kramer (2013). Deze boeken zijn geschikt voor kinderen binnen de door het Centraal Bestand Kinderboeken gehanteerde leeftijdscategorieën 6-9 en 9-12 jaar en kunnen zowel voorgelezen als zelf gelezen worden. Ze zijn alle vijf geschreven door Nederlandse auteurs en volgen in grote lijnen het oorspronkelijke verhaal over de dierenmaatschappij van koning Nobel, maar kennen wel aanpassingen en weglatingen. Verhalen waarin familieleden van Reynaert centraal staan of waarin het originele verhaal niet meer te herkennen is, zijn niet opgenomen in het corpus. Ook stripverhalen zijn uitgesloten, maar de geanalyseerde bewerkingen bevatten wel allemaal afbeeldingen, zodat de uiterlijke kenmerken afgeleid konden worden.

Besproken zal worden op welke manieren de dierpersonages zijn vermenschlijkt, binnen de volgende categorieën: de omgeving, het uiterlijk, gebruiksvoorwerpen, gedrag en praten en denken. Met de dierpersonages worden de dieren bedoeld die een vaste rol spelen in het middeleeuwse verhaal, zoals Reynaert, Bruun, Tibeert en Isengrijn. Deze dieren behoren duidelijk tot een andere categorie dan de dieren die geen naam hebben en meer op de achtergrond blijven. Hiertoe behoren bijvoorbeeld de waakhonden, de muizen van de pastoor en de kippen bij het klooster. Deze dieren hebben over het algemeen geen menselijke kenmerken gekregen. Zij zullen in het vervolg aangeduid worden met ‘dier-dieren.’

De omgeving: van bos tot stad

De Reynaertbewerkingen hebben meestal een natuurlijke omgeving als setting, net als de middeleeuwse *Reynaert*. Het verhaal speelt in ‘het land van de dieren’ (Algera, p. 9). Dat is ook te zien aan de afbeeldingen, waarop vaak het bos afgebeeld is. Bij Kramer, Schröder, Algera en Grashoff begint het verhaal met de bekende hofdag op een open plek in het bos en ook het proces tegen Reynaert vindt hier plaats. In de bewerking van Kramer wordt de natuurlijke omgeving heel expliciet genoemd, wanneer de koning en koningin Reynaert over de schat laten vertellen ‘achter een grote struik’ (p. 25) en niet in een koninklijk vertrek. Alleen in de bewerking van Schröder blijkt het koninklijk echtpaar privé-vertrekken te bezitten. In de oudste bewerking, van A.D. Hildebrand uit 1949, is het eerst onduidelijk of de hofdag plaatsvindt in de natuur of in een menselijke omgeving, maar later in het verhaal blijkt de leefomgeving van de dierpersonages zeer sterk vermenschlijkt te zijn:

Maar hoe bang de vos ook was, hij liet er niets van merken en toen de twee dieren bij de ingang van de stad kwamen, zei Reinaart: “Neef, er is niets, wat ik heb misdaan. Ik ben een vrij man, ik ben eerlijk en oprecht. Leid mij door de hoofdstad en laten wij gaan met opgeheven hoofd, want ik weet, dat elk dier zich wel eens..” Zo liepen zij daar trots door de hoofdstraat (p. 75-76).

Reynaert en Grimbeert lopen over een straat in de stad waar zij blijken te wonen, een erg menselijke omgeving dus. Wat opvalt is dat binnen een paar zinnen zowel het dierlijke als het

---

⁴⁵ Parlevliet: *Meesterwerken met ezelsoren*, 287.

menselijke van de dierpersonages naar voren komt. De omgeving is erg menselijk en Reynaert noemt zichzelf ‘een vrij man,’ maar het gaat ook over ‘twee dieren.’ We zullen zien dat deze ambiguïteit binnen de bewerkingen nog veel vaker voorkomt.

De vermenselijking van de omgeving is in de andere Reynaertbewerkingen vaak subtieler dan bij Hildebrand. De setting roept in de meeste boeken een sfeer op van wilde dieren in de natuur, met enkele kenmerken van een vermenselijkte omgeving of architectonische elementen. Deze zijn in de bewerkingen van de *Reynaert* veel vaker aanwezig dan in het origineel. Zo noemen Kramer en Schröder dat er een gevangenis is. In de versies van Algera en Hildebrand gaan de dieren op een gegeven moment ‘naar bed,’ wat zou suggereren dat ze in huizen wonen en in bedden slapen. Kramer en Schröder geven aan dat Reynaert in een echte burcht met muren, kamers en deuren leeft en Isengrijn heeft bij Schröder zelfs een provisiekast. In de bewerking van Hildebrand worden huiselijke taferelen als het volgende beschreven: ‘De kinderen gingen naar bed en Reynaert zat op zijn gemak een pijp te roken en te peinzen’ (p. 119). Deze huiselijkheid, die ook bij Grashoff terug te vinden is, doet denken aan de Reynaertbewerkingen uit het begin van de twintigste eeuw, die door Parlevliet zijn onderzocht. Naast een kasteel heeft Reynaert bij Hildebrand ook meerdere hollen en grotten in bezit en nadat het vossengezin heeft moeten vluchten voor Nobel verblijven ze – heel dierlijk – in een hol in de wildernis. Ook in de middeleeuwse *Reynaert* leeft de vossenfamilie in een echt hol. Dit hol krijgt eenmalig een menselijk kenmerk toegeschreven, namelijk een poort, verder blijft de vossenwoning dierlijk. Het hol zou volgens Van Daele staan voor het dierlijke, het onhoofse, wat in contrast staat met het menselijke van het hof.⁴⁶ Hoewel het onderkomen van Reynaert in de bewerkingen soms ook met ‘hol’ aangeduid wordt, is zijn leefruimte veel vaker vermenselijkt dan in het origineel.

De woonruimtes van de verschillende dierpersonages zijn niet allemaal op dezelfde manier vermenselijkt, maar er is vooral onderscheid tussen de leefomgeving van de dierpersonages en die van de dier-dieren. De omgeving waarin de dierpersonages leven krijgt namelijk menselijke kenmerken, maar die van de dier-dieren niet. De dierpersonages zijn dus menselijker dan de echte dieren, maar tot de mensen behoren ze ook niet. Ze leven apart van de menselijke wereld, al komen ze er wel geregeld mee in contact. De dierpersonages lopen bijvoorbeeld over de door mensen aangelegde wegen en langs kloosters.

In de Reynaertbewerkingen voor kinderen wisselen menselijke en dierlijke aspecten elkaar af, in navolging van de middeleeuwse *Reynaert*. Een verschil met het origineel is dat de bewerkingen nog een stuk meer menselijke omgevingselementen bevatten. Een reden hiervoor zou het vergroten van de herkenbaarheid voor de lezer kunnen zijn. De dierpersonages wonen net als de jonge lezers in een huis, slapen in een bed en bewaren eten in de provisiekast. Daarnaast zou het kunnen dat de kinderboekenauteurs met behulp van de menselijke aspecten kinderen iets hebben willen bijbrengen over menselijke regels en gewoontes. Misschien hebben de auteurs kinderen willen leren dat je, net als de dierpersonages, over aangelegde paden hoort te lopen en dat je naar de gevangenis moet wanneer je iets heel ergs hebt gedaan. Verder komen in de bewerkingen bestaande plaatsnamen als Rome en Aken voor, maar wel minder veelvuldig dan in de middeleeuwse *Reynaert*. Joris Reynaert geeft aan dat de auteur van de originele *Reynaert* bestaande plaatsnamen uit de middeleeuwse Nederlanden heeft gebruikt omdat deze herkenbaar waren voor zijn publiek.⁴⁷ In de bewerkingen voor kinderen zouden de plaatsnamen als doel kunnen hebben de kinderen iets te leren, bijvoorbeeld waar de stad Rome ligt en waarom mensen daarheen reizen. De dierlijke aspecten, zoals het leven in een hol in het bos, zullen de kinderen aanspreken, gezien het feit dat kinderen zich aangetrokken voelen tot dieren. Ook

---

⁴⁶ Reynaert: Botsaerts verbijstering, 268.

⁴⁷ Ibid., 267.

zorgen de dierlijke kenmerken ervoor dat we de dierpersonages duidelijk kunnen onderscheiden van de menselijke personages. Op de functie hiervan zal later dieper worden ingegaan.

De vermenselijking van het uiterlijk

De dierpersonages in de Reynaertbewerkingen leven dus in een wereld die deels vermenselijkt is. Ook op andere vlakken zijn antropomorfe kenmerken te onderscheiden, zoals het uiterlijk. In eerste instantie blijven de personages duidelijk herkenbaar als dieren. In de tekst worden de verschillen tussen de diersoorten onder de aandacht gebracht en komen er algemene verwijzingen naar het dierenlichaam voor. Zo worden de dieren beschreven met een staart, snuit, snavel, muil, klauwen, snorharen, manen, kop en poten. Daarentegen lijken de voorpoten van de dierpersonages bij Kramer en Grashoff wel erg veel op mensenhanden. Ook uit andere bewerkingen blijkt dat de dieren handen hebben: 'Reinaart balde in stilte zijn vuisten' (Hildebrand, p. 38). Naast handen worden in de bewerkingen nog meer menselijke lichaamsdelen genoemd. Vooral bij Grashoff zijn de dierpersonages vaak als mensen beschreven. Ze worden voorgesteld met een mond, voeten, een hoofd en benen in plaats van poten. Ook blijkt uit verschillende bewerkingen dat de dierpersonages een gezicht hebben. Ze kunnen wisselen van gezichtsuitdrukking en zelfs blozen en bleek worden, wat in de originele *Reynaert* niet voorkomt.

De vermenselijking van het uiterlijk is vooral goed af te leiden van afbeeldingen. Paul Wackers geeft aan dat de dierpersonages op de middeleeuwse afbeeldingen heel dierlijk blijven en pas vanaf de negentiende eeuw echt vermenselijkt worden voorgesteld.⁴⁸ Ook op de afbeeldingen in de moderne bewerkingen van de *Reynaert* is de vacht of het verenkleed van de dierpersonages duidelijk te zien, maar er vallen ook veel antropomorfe kenmerken aan te wijzen. Bij Kramer en Grashoff dragen de meeste dierpersonages kleding, al is dat vaak alleen een jas of een cape en een enkele keer een broek. Ze zijn dus niet compleet gekleed en dragen ook geen schoenen. In de Reynaertbewerkingen van Schröder, Algera en Hildebrand hebben de dierpersonages nooit of bijna nooit kleding aan. Zij blijven wat dit betreft dus dicht bij de middeleeuwse afbeeldingen van het verhaal over Reynaert. Alleen wanneer Reynaert een brief brengt naar Cantecleer draagt hij een pij, maar daarover later meer.

Naast het dragen van kleding is het lopen op twee poten een herkenbare vorm van vermenselijking. In alle vijf bewerkingen komt deze vorm terug. Bij Algera zie je nog regelmatig dierpersonages op vier poten lopen, maar bij Kramer, Schröder en Grashoff zijn ze altijd rechtopstaand afgebeeld en bij Hildebrand meestal ook. Toch blijkt uit de tekst van Hildebrand, Grashoff en Algera ook dat het personage Bruun zich meestal op vier poten voortbeweegt. Dit valt af te leiden uit de scène waarin Bruun door toedoen van Reynaert gewond is geraakt:

Maar hoe moest hij nu thuiskomen? Zou hij dan de hele weg op zijn achterpoten moeten lopen? Ja, er zou niets anders opzitten, want als hij met zijn voorklauwen maar even de grond raakte, moest hij gillen van de pijn... (Hildebrand, p. 37).

Hier kunnen we uitmaken dat Bruun normaal op vier poten loopt, als een echte beer in het wild. Omdat hij gewond is geraakt aan zijn voorpoten, kan hij niet meer op vier poten lopen, wat blijkbaar een probleem is. In de originele *Reynaert* wordt dit ook geproblematiseerd. In de bewerkingen is dit echter opvallend, aangezien Bruun op de afbeeldingen wel steeds op twee poten staat. De auteur heeft met deze scène dus juist weer het dierlijke van het personage willen benadrukken. Een ander voorbeeld van een wisseling tussen het menselijke en het dierlijke zien we bij Algera. In zijn bewerking blijven de personages vaak heel dierlijk en

---

⁴⁸ Wackers: Alleen maar over beesten?, 71.

lijken het net dieren in het wild, maar tijdens de hofdag staan verschillende dieren op twee poten, net als bij de begrafenis van de kip Coppe.

Ook zijn er momenten in het verhaal waarop het uiterlijk van de dierpersonages in elke geanalyseerde bewerking zeer sterk wordt vermenschlijkt. Een voorbeeld hiervan is de scène waarin Reynaert Cantecleer een brief van Nobel komt brengen en vertelt dat hij een monnik is geworden die geen vlees meer eet. Hij belooft Cantecleer en zijn familie voortaan met rust te laten. Reynaert staat hierbij op twee poten en draagt een lange pij. Deze scène is erg in contrast met de voorgaande en komende gebeurtenissen. Vlak daarna wordt Reynaert namelijk weer als een echt dier voorgesteld, wanneer hij de kippen grijpt. Dit contrast is ook terug te zien in de middeleeuwse *Reynaert*.

Reynaert de vos, Kramer 2013

Over het algemeen zijn de dierpersonages bij de activiteiten die als menselijk bestempeld kunnen worden op twee poten afgebeeld, zelfs bij Algera. Wanneer ze meer dierlijk gedrag vertonen lopen ze bij Algera en Hildebrand op vier poten, bijvoorbeeld tijdens het jagen of vissen. Op deze manier is er afstand gecreëerd tussen de dierlijke personages en de lezer. In de bewerking van Grashoff is dat niet het geval, daar is op een van de afbeeldingen Reynaert te zien, op twee poten en met een jasje aan, terwijl hij een haan grijpt. Grashoff heeft het uiterlijk van zijn dierpersonages op elk moment zeer menselijk gemaakt. Het zou kunnen dat hij hier een bepaalde bedoeling mee heeft gehad. Misschien heeft hij duidelijk willen maken dat niet alleen dieren dierlijk, slecht gedrag vertonen, maar dat het ook iets menselijks heeft. Het zou ook kunnen dat hij de dieren voor het jonge publiek simpelweg iets vriendelijker heeft willen neerzetten.

Tussen de dierpersonages onderling bestaan lichte verschillen in vermenschlijking van het uiterlijk, maar tussen de dierpersonages en de dier-dieren zien we een veel groter contrast. De dier-dieren zijn afgebeeld op vier poten en dragen geen kleding. Dit contrast is goed terug te zien bij Kramer, waar Bruun een gewaad aanheeft wanneer hij honing steelt, terwijl de waakhond compleet dierlijk blijft. Alleen in de versie van Grashoff hebben sommige dier-dieren ook kleren aan en staan ze op twee poten, wat we kunnen zien op de kaft van het boek. Grashoff heeft het verhaal duidelijk veel kenmerken gegeven van een schattig knuffeldierenverhaal.

De dierpersonages zijn dus over het algemeen anders dan de dier-dieren, maar het zijn ook geen mensen, vanwege de vele dierlijke kenmerken die ze nog bezitten. Bovendien krijgen juist op de momenten dat er mensen voorkomen in het verhaal de dierlijke aspecten van het uiterlijk weer meer nadruk. De mensen spreken bijvoorbeeld over hun vacht en hun vlees:

Hij aait de beer en zegt: “Je hebt een mooie vacht, Bruin. Daar kan ik een mooie, warme jas van laten maken.” Dan knijpt de timmerman de beer in zijn billen en zegt: “Dat zijn een heleboel pondjes vlees, Bruin.” Bruin wordt nu goed kwaad. Hij bromt zo hard dat Lamfroot er bang van wordt. Hij doet een stapje opzij. Je kunt nooit weten... een beer blijft altijd een beer (Algera, p. 38).

We kunnen concluderen dat er ook tussen de dierpersonages en de mensen een duidelijk contrast bestaat. Het uiterlijk van de dierlijke personages heeft in de vijf bewerkingen echter wel vaak meer menselijke kenmerken dan in het middeleeuwse origineel. Hierdoor kunnen kinderen zich beter met de personages identificeren en wellicht iets leren over menselijke emoties en gezichtsuitdrukkingen. Bovendien doen de vele antropomorfe kenmerken de dierpersonages minder lijken op wilde beesten in de natuur. Het zijn soms net aabare knuffeldieren met kleren aan, wat kinderen ongetwijfeld zal aanspreken.

Dieren met gebruiksvoorwerpen

In de middeleeuwse *Reynaert* komen, volgens Paul Wackers, slechts een paar menselijke gebruiksvoorwerpen voor.⁴⁹ De bekendste zijn de schoenen, de staf en de tas voor de pelgrimstocht van Reynaert, de draagbaar voor Coppe, de brieven van Reynaert, de galg, de strop en de schat. In de meeste bewerkingen voor kinderen komen deze attributen ook voor en daar blijft het vaak niet bij. In de bewerking van Allard Schröder wikkelen Bruun en Tibeert hun hoofd bijvoorbeeld in verband, nadat ze door toedoen van Reynaert gewond zijn geraakt. Schröder, Algera en Grashoff laten zelfs een van de dieren een instrument bespelen. In hun versies van het verhaal blaast een van de dieren op een hoorn of trompet. Ook wandelstokken komen geregeld voor en wanneer de vossen hun hol verlaten dragen ze knapzakken en een mand (bij Algera en Schröder) of rugzakken (bij Hildebrand) met hun bezittingen erin.

Op enkele momenten in het verhaal zijn er zeer veel gebruiksvoorwerpen aanwezig, bijvoorbeeld tijdens de scène waarin Coppe wordt begraven. Haar familieleden tillen haar op een draagbaar met kaarsen. Bij Algera graaft de das Grimbeert met een schep een gat voor het graf en in de versies van Algera, Grashoff en Hildebrand wordt er een grafsteen op het graf geplaatst. Wanneer het gaat over de schat en de samenzwering, noemen de kinderboekenauteurs ook veel gebruiksvoorwerpen. Zo wordt in sommige bewerkingen uitgebreid de inhoud van de schat besproken en de samenzweerders stellen een lijst op met namen van dieren die voor hen willen vechten en soldij moeten krijgen. Verder zien we ook wanneer Reynaert bijna opgehangen wordt en wanneer hij op pelgrimstocht gaat, net als in het originele verhaal, veel gebruiksvoorwerpen. Het is dus vooral tijdens de gebeurtenissen waarbij menselijk gedrag centraal staat, dat er veel gebruiksvoorwerpen voorkomen. Vooral in de bewerkingen van Algera, Grashoff en Hildebrand is deze vorm van vermenselijking sterk aanwezig.

In de Reynaertbewerking van Hildebrand komen erg veel attributen voor, ook op andere momenten dan tijdens de belangrijke sleutelmomenten. Nobel pakt bijvoorbeeld zijn bril als hij de brief van Reynaert wil lezen. Ook wordt de burcht van Reynaert huiselijk beschreven met veel menselijke gebruiksvoorwerpen. Zo zit Reynaert in een stoel pijp te roken en belooft hij zijn kinderen dat hij mooie dingen mee zal nemen als hij terugkomt. Hoewel er dus veel menselijke voorwerpen in de moderne bewerkingen voorkomen, bezitten de dierpersonages niet altijd de gebruiksvoorwerpen die ze nodig hebben. Hildebrand bespreekt dit expliciet op het moment dat de dierpersonages een galg willen maken voor Reynaert:

Dat was een heel werk, want om een galg op te zetten, moet je eerst een paal hebben en als je een paal wilt hebben, dan moet je een jonge boom omzagen en als je zagen

---

⁴⁹ Wackers: Alleen maar over beesten?, 62.

wilt, dan heb je een zaag nodig. Maar de dieren hadden geen zaag. Daar moesten ze dus hun tanden voor gebruiken [...] (Hildebrand, p. 88).

Ook hier is weer een combinatie van dierlijke en menselijke aspecten zichtbaar. Het menselijke lijkt in een fragment als deze bedoeld te zijn om de lezers van het verhaal, de kinderen, te leren hoe je een galg moet maken en welk gereedschap je daarvoor nodig hebt.

De dierpersonages in de moderne Reynaertbewerkingen hebben dus meer menselijke gebruiksvoorwerpen dan in de middeleeuwse *Reynaert*. De jonge, menselijke lezer zal zich hierdoor beter met de personages kunnen identificeren. De voorwerpen zijn vooral aanwezig op de momenten dat menselijk gedrag centraal staat en benadrukken daardoor dat het verhaal eigenlijk over iets menselijks gaat. Daarnaast zou het kunnen dat de kinderboekenauteurs de kinderen iets hebben willen leren over de gebruiksvoorwerpen die aan bod komen.

Dieren gedragen zich als mensen en mensen als dieren

In de eerste plaats zijn de personages in de Reynaertbewerkingen natuurlijk dieren. Ze vertonen dan ook dierlijk gedrag. De familie van de haan Cantecleer loopt naar voor te pikken en zijn vrouw zit te broeden. Reynaert jaagt graag op kippen en hazen en de kater Tibeert lust wel een muis. Hoewel de dierpersonages in de bewerkingen dus, net als in de middeleeuwse *Reynaert*, veel dierlijk gedrag vertonen, is het duidelijk dat de dierpersonages iets zeggen over mensen. In de moderne bewerkingen voor kinderen komen bijvoorbeeld veel van de menselijke banen uit het middeleeuwse verhaal terug. Koning Nobel is er natuurlijk, net als zijn raadsliden en afgezanten. Bij de auteurs Kramer, Schröder en Hildebrand zien we ook een klerk of secretaris en bij Schröder is Belijn naast een grazende ram ook een geestelijke. De dierpersonages houden zich bezig met menselijke zaken. Ze hebben wetgeving, organiseren een hofdag, vergaderen en voeren een rechtszaak. Reynaert wordt in de ban gedaan en moet biechten en boetedoen. Ook komt in meerdere bewerkingen terug dat de dierpersonages kunnen schrijven en lezen, al geldt dat soms alleen voor Reynaert zelf en de secretaris van Nobel.

Volgens Wackers zegt de middeleeuwse *Reynaert* misschien wel iets over menselijk gedrag, maar worden menselijke gedragingen in de tekst verder niet gethematiseerd en dierlijke juist wel. Reynaert krijgt bijvoorbeeld een tas en schoenen, maar er wordt niet besproken hoe deze zijn gemaakt.⁵⁰ In de kinderboeken valt wel degelijk concretisering van menselijk gedrag aan te wijzen. Bij Hildebrand wordt het naaien van de tas beschreven: '[...] de koningin zat intussen van Bruins bont een tas te naaien' (p. 110). Wat vermenselijking betreft gaan de moderne Reynaertbewerkingen voor kinderen op dit punt dus verder dan het middeleeuwse origineel. Dergelijke thematisering van menselijk gedrag komt op een paar momenten in het verhaal veel voor, bijvoorbeeld rond de begrafenis van Coppe. De kippenfamilie voert Coppe aan op een draagbaar met kaarsen. Vervolgens wordt er een graf gegraven en een begrafenis gehouden, wat behoorlijk concreet beschreven is, vooral bij Hildebrand:

En daarna gaf de koning bevel, dat er een graf gegraven moest worden onder de linde, in de weide. En toen het graf was gegraven, werd de dode Coppe daar in gelegd en met elkaar zongen de dieren een lied ter harer ere. Daarna werd het graf dichtgegooid met aarde en toen werd er een marmersteen op gelegd, zo effen als glas en op de steen waren letters aangebracht en wie lezen kon die las [...] (Hildebrand, p. 22).

Naast deze begrafenis is ook het ophangen van Reynaert een gebeurtenis die met veel concrete menselijke handelingen is verwoord. Natuurlijk zijn het uitspreken van een vonnis en iemand voor straf ophangen al dingen die alleen mensen doen, maar ook de activiteiten daaromheen zijn geconcretiseerd. Zo wordt in de bewerkingen besproken hoe de dieren een

---

⁵⁰ Wackers: Alleen maar over beesten?, 62.

boom omzagen, een galg in elkaar timmeren en een gat graven. In de middeleeuwse *Reynaert* blijven deze zaken onbeschreven.

Gedurende de rest van het verhaal worden nog vele andere menselijke bezigheden genoemd in de *Reynaert* bewerkingen. De vrouw van Isengrijn kookt bijvoorbeeld pap, de dieren gaan naar de kapper, hakken een gat in het ijs, gaan schat graven, wijn drinken, pijp roken, feest vieren en steken uiteindelijk het huis van Reynaert in brand. Ook gaan de dierpersonages in veel bewerkingen allemaal braaf 's avonds slapen, ook dieren waarvan je je als lezer kunt afvragen of dat niet tegen hun natuur in gaat. Veel van deze zaken komen niet in de originele *Reynaert* voor. De bewerkingen voor kinderen zijn dus wat dit betreft sterker vermenselijkt. Vooral bij de versie van Hildebrand is dat het geval. Daarnaast worden terloops veel menselijke handelingen genoemd in de bewerkingen. De dierpersonages klappen bijvoorbeeld in hun handen, wrijven in hun poten, maken buigingen, halen hun schouders op, schudden hun hoofd, porren elkaar in de zij, knipogen, schrapen hun keel en grinniken. De dierpersonages kunnen zelfs lachen en huilen. Zulk menselijk gedrag zien we in de kinderboeken vele malen vaker terug dan in de originele *Reynaert*.

Het menselijke gedrag van de dierpersonages wordt afgewisseld met dierlijk gedrag, en niet per se dierlijk gedrag waardoor kinderen zich aangetrokken zouden voelen tot de dierpersonages. De momenten waarop de dierpersonages meer dierlijke dan menselijke trekjes hebben, vallen vaak samen met het vertonen van dierlijk, slecht gedrag. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer Reynaert vissen steelt of andere dieren vermoordt. Deze dierlijkheid zorgt voor afstand tot de menselijke lezer. De auteurs hebben de kinderen misschien willen meegeven dat hebberigheid, vraatzucht en moordlustig gedrag aan dieren is toegeschreven en dat het voor mensen verkeerd is om dit gedrag te vertonen. Behalve dierlijk vertonen de dierpersonages ook menselijk gedrag, zodat duidelijk wordt dat het verhaal eigenlijk over menselijke zaken gaat en de lezers zich goed met de personages kunnen identificeren. De concretisering in de *Reynaert* bewerkingen versterkt deze identificatie. Ook wilden de auteurs kinderen misschien iets leren over menselijke gebruiken, bijvoorbeeld dat je een buiging hoort te maken voor een koning. Activiteiten als het omzagen van een boom en het maken van een galg lijken zo uitgebreid beschreven te zijn om kinderen op de hoogte te brengen van hoe zulke dingen in hun werk gaan.

Sprekende en denkende dieren

Paul Wackers beargumenteert dat het grootste teken van vermenselijking binnen de middeleeuwse *Reynaert* het vermogen om te praten en te denken is.⁵¹ Hierdoor onderscheiden de dierpersonages zich het sterkst van 'echte' dieren en wordt het duidelijk dat ze eigenlijk iets over mensen zeggen. Deze vorm van vermenselijking is in de kinderboeken over *Reynaert* ook aanwezig. Pieter Grashoff noemt het zelfs letterlijk:

Af en toe ontwaakten een paar dieren. Die gingen dan samen een praatje maken, want het waren heel bijzondere dieren: Ze konden echt met elkaar praten! (Grashoff, p. 5).

Naast het vermogen om kunnen te praten zijn de dierpersonages ook in staat om te denken. Hun gedachten zijn dikwijls uitgebreid beschreven, bijvoorbeeld bij Bruun wanneer hij op weg is om Reynaert te halen, of terugkeert naar het hof. In de bewerking van Hildebrand gaat het denken van Bruun behoorlijk ver. In zijn versie van het verhaal is Bruun aan het filosoferen en overweegt hij zelfmoord te plegen:

Bruin dacht er over, om in het water te springen en een einde te maken aan zijn leven, maar dat vond hij ook niet leuk, want het leven kon immers zo mooi zijn... zelfs al moest je verder leven zonder dat oor en die twee wangen en die twee klauwen, dan nog... (Hildebrand, p. 41).

---

⁵¹ Wackers: Alleen maar over beesten?, 63.

De dierpersonages kunnen hun gedachten dus goed onder woorden brengen en gaan zelfs discussiëren met elkaar. Reynaert en Grimbeert lopen bijvoorbeeld ‘te beraden en te bepraten’ hoe ze Reynaert kunnen redden van de galg (Hildebrand, p. 59). Ook worden er toespraken gehouden, waarbij de dieren moeilijke woorden en zelfs spreekwoorden gebruiken, net als in de middeleeuwse *Reynaert*. Daarnaast maken ze woordgrapjes, bijvoorbeeld in de versie van Grashoff:

“Ja, zonder zilver en goud zou niemand mee willen doen. Mijn vader raakte diep in de put. Gelukkig niet in mijn put, hihihi.”(Grashoff, p. 134)

Hieruit blijkt dat de dierpersonages goed zijn met taal. We kunnen ze dus zeker ‘welsprekend’ noemen, wat volgens Joost Pollman een duidelijk teken van sterke vermenschelijking is.⁵²

Een belangrijk aspect van het spreken door Reynaert wordt door Paul Wackers en Joris Reynaert aangehaald.^{53 54} Zij bespreken het liegen en bedriegen van de vermenschlijkte vos. Met behulp van zijn ‘scone tale’ houdt Reynaert zijn mede-dieren én de lezer voor de gek. Dit lukt Reynaert maar al te goed en een deel van de dieren heeft pas op het allerlaatst door dat Reynaert hen bedonderd heeft. In verschillende kinderbewerkingen komt dit negatieve aspect van het spreken ook naar voren, onder andere bij Grashoff:

Reinaart de Vos kon mooi spreken. Wat jammer dat hij van die mooie woorden niets, maar dan ook niets meende (Grashoff, p. 72).

Wat Reynaert zegt wordt bestempeld als list en bedrog, vleien, kletspraat, verdraaien van het verhaal et cetera. De andere dierpersonages waarschuwen elkaar zelfs voor de bedriegende Reynaert: “Geloof zijn praatjes niet. Reinaart is een schurk en blijft een schurk” (Algera, p. 94). Op deze manier wordt het spreken en liegen in de kinderbewerkingen gethematiseerd.

Naast praten bevatten de bewerkingen nog vele andere verwijzingen naar menselijk geluid, die het hele verhaal door terugkeren. Zo gaan de dierpersonages zingen, bijvoorbeeld bij de begrafenis van Coppe of wanneer Reynaert de haas Cuwaert psalmen leert. Hierin wordt de middeleeuwse *Reynaert* nagevolgd. Ook roepen, schreeuwen, fluisteren, mompelen, stamelen, stotteren, lachen en huilen, juichen en jammeren de dierpersonages in de bewerkingen. Daarentegen maken de dierpersonages ook hun natuurlijk geluid. Cortois keft bijvoorbeeld, Nobel en Bruun brullen en grommen, Tibeert spint, sist en blaast als een echte kater, Cantecleer kraait, Tielcelijn krast en Belijn blaast. De dierlijke en menselijke geluiden wisselen elkaar snel af in de bewerkingen, soms zelfs binnen één zin. In de middeleeuwse *Reynaert* blijven deze geluiden heel vaak achterwege.

Hoewel hun natuurlijk geluid vaak wordt genoemd, hebben de dierpersonages dus het vermogen om echt te praten. Ook Cantecleer en zijn gezinsleden zijn op dit vlak erg vermenschlijkt. Dit zorgt voor een contrast met de dier-dieren, die vrijwel altijd slechts hun natuurlijke geluid voortbrengen. De waakhond van Lamfroit staat bijvoorbeeld alleen maar tegen Bruun te blaffen, en de kippen en muizen van de pastoor kakelen en piepen. In de bewerkingen van Grashoff en Algera praten de dier-dieren hier en daar wel met de dierpersonages, maar ze zijn duidelijk minder welsprekend. Het egeltje in de bewerking van Grashoff snapt bijvoorbeeld sommige woorden en spreekwoorden niet. In andere boeken communiceren de dierpersonages helemaal niet met de ‘echte’ dieren en vormen ze dus heel duidelijk een aparte groep.

Ook wat spreken betreft bestaat er dus een duidelijk onderscheid tussen de dierpersonages en de dier-dieren, maar compleet vermenschlijkt zijn de dierpersonages ook niet. In alle Reynaertbewerkingen lijkt het erop dat de dierpersonages de mensen wel kunnen verstaan, maar terugpraten doen ze niet. Lamfroit praat bijvoorbeeld tegen Bruun en uit het verhaal blijkt dat Bruun hem wel verstaat maar niet reageert. Een uitzondering hierop is de

⁵² Pollman: Een boktor met gesteven kraagje, 29.

⁵³ Reynaert: Botsaerts verbijstering, 275-276.

⁵⁴ Wackers: Alleen maar over beesten?, 64.

scène in de bewerking van Grashoff, waarin Reynaert van alles naar de kostersvrouw roept. Het is echter onduidelijk of de kostersvrouw Reynaert ook daadwerkelijk verstaat, want in de bewerking is geen gesprek tussen beiden weergegeven. De dierpersonages en de menselijke personages praten dus over het algemeen niet met elkaar. Juist op de momenten dat er mensen voorkomen in het verhaal lijken de dierpersonages weer meer op echte dieren. Bij de ontmoeting tussen Lamfroit en Bruun is dit bijvoorbeeld het geval, of bij de visboer en Reynaert. Op deze momenten spreken de menselijke personages over de dierpersonages alsof het wilde en gevaarlijke beesten zijn en proberen ze hen te vangen of te doden.

Het is duidelijk dat de dierpersonages een aparte groep vormen. In tegenstelling tot de dier-dieren zijn ze erg welsprekend en maken ze veel verschillende menselijke geluiden, wat de identificatiemogelijkheden met de menselijke lezer vergroot. Zo wordt in de middeleeuwse *Reynaert* bijvoorbeeld terloops genoemd dat een dier verdrietig is, terwijl het huilen in de bewerkingen vaak veel uitgebreider besproken wordt. Dat de dierpersonages kunnen spreken heeft ook een negatief aspect, ze kunnen elkaar namelijk bedriegen. Misschien laten ook de kinderboekenauteurs het liegen van Reynaert zo sterk naar voren komen om kinderen een wijze les mee te geven: het is verkeerd om te liegen en iemand die mooi kan spreken is niet per se te vertrouwen. Behalve menselijk kenmerken hebben de dierpersonages ook nog dierlijke eigenschappen. Zo maken ze soms nog hun natuurlijke geluid en hebben ze niet het vermogen om met de mensen te communiceren. Ook bij het spreken en denken komt dus de ambiguïteit van de personages naar voren.

Het effect van de ambiguïteit

De vermenselijking van dierpersonages is ingedeeld in vijf categorieën. Hoewel deze gebieden apart besproken zijn, staan ze niet los van elkaar. In het verhaal over Reynaert vallen er momenten aan te wijzen waarop de dierpersonages in elke bewerking in sterke mate en op meerdere vlakken zijn vermenselijkt. Eén van deze momenten is de scène waarin Reynaert, gekleed als monnik en met een staf in de hand, een brief naar Cantecleer brengt. Ook op het moment dat Reynaert op pelgrimstocht gaat, zijn menselijke kenmerken zeer aanwezig. Dergelijke sleutelmomenten worden ook in de middeleeuwse *Reynaert* vermenselijkt. De scènes kenmerken zich al door menselijk gedrag, waarbij bovendien geregeld het spreken centraal staat. Deze vermenselijking wordt vervolgens versterkt door een uiterlijk met antropomorfe trekken en menselijke gebruiksvoorwerpen. De vele menselijke aspecten vergroten de identificatiemogelijkheden voor de lezer en maken duidelijk dat het verhaal eigenlijk over iets menselijks gaat.

Op andere momenten zijn de dierpersonages weer echt dieren, bijvoorbeeld wanneer ze in contact komen met menselijke personages. Ook wanneer de dierpersonages typisch dierlijk gedrag vertonen, zoals jagen op andere dieren, worden ze op meerdere vlakken dierlijker voorgesteld. Het zou heel goed kunnen dat de auteurs dit bewust hebben gedaan. Door het personage als een echt dier neer te zetten, wordt de identificatie bemoeilijkt. Benadrukt wordt dan dat het personage nu eenmaal een dier is dat moet jagen op andere dieren om te overleven. Op momenten van ‘goed’ gedrag, bijvoorbeeld wanneer Reynaert zich als een echte huisvader opstelt, zijn de dierpersonages juist weer erg menselijk gemaakt. Door te variëren in de mate van vermenselijking bepaalt de schrijver eigenlijk wanneer de lezer zich goed met de personages kan identificeren en wanneer niet of nauwelijks. De kinderboekenauteurs lijken hier meestal bewust mee te zijn omgegaan.

Hoewel vermenselijking in de Reynaertbewerkingen veel aanwezig is, blijven de personages altijd als dieren herkenbaar. De dierpersonages vormen een aparte groep, met kenmerken van beide andere groepen. Soms horen ze meer bij de dieren, soms meer bij de mensen. Ook binnen één scène zijn vaak zowel menselijke als dierlijke aspecten te onderscheiden. Voor het overbrengen van de boodschap is deze ambiguïteit effectief. Het

maakt het verhaal aan de ene kant aantrekkelijk: een personage in dierenverschijning dat zich gedraagt als mens heeft een komisch effect en kinderen worden aangetrokken door de aaibaarheid van de dieren. Dankzij de menselijke kenmerken kunnen kinderen zich goed met de personages identificeren en is het mogelijk om iets te zeggen over menselijke zaken, waar kinderen van kunnen leren.

Of kinderen de dieperliggende boodschap van het Reynaertverhaal altijd begrijpen is de vraag. Het verhaal was oorspronkelijk immers bedoeld voor volwassenen. Toch zullen kinderen er wel iets van meekrijgen. Als Bruun en Isengrijn uit de gevangenis komen wordt bijvoorbeeld besproken hoe onrechtvaardig het was dat ze waren opgesloten. Ook de hebberigheid van het koningspaar en de wreedheid en het bedrog van Reynaert worden duidelijk bekritiseerd. Vermoedelijk hebben de kinderboekenauteurs hun jonge lezers daarnaast ook andere dingen willen bijbrengen, zoals verschillende menselijke gebruiken, regels en gewoontes. Dankzij de vermenselijking is het mogelijk om deze zaken aan te kaarten, waarbij menselijk gedrag, in tegenstelling tot in de middeleeuwse *Reynaert*, vaak concreet wordt gemaakt. Hoe kinderen de verhalen over Reynaert daadwerkelijk ervaren en wat ze ervan leren zal met een ander onderzoek getoetst moeten worden.

Conclusie

In vijf moderne bewerkingen van het Reynaertverhaal is gekeken naar de manieren waarop dierpersonages zijn vermenselijkt. Deze bewerkingen volgen in grote lijnen het originele verhaal over Reynaert, maar kennen wel aanpassingen en weglatingen. Een deel van deze aanpassingen is gedaan op het gebied van de vermenselijking. Hoewel de dierpersonages in de middeleeuwse *Reynaert* antropomorfe kenmerken hebben gekregen om duidelijk te maken dat het over menselijk gedrag gaat, blijft de vermenselijking beperkt.⁵⁵ Het vermoeden bestond dat de kinderversies van het verhaal niet alleen meer zouden lijken op een schattig knuffeldierenverhaal, maar dat de personages ook meer menselijke trekjes zouden hebben dan in het middeleeuwse origineel. In tegenstelling tot de middeleeuwse versie bevatten de Reynaertbewerkingen uit het begin van de twintigste eeuw wel erg veel menselijke kenmerken.⁵⁶ Het doel was om te kijken of dit ook het geval is bij de modernere bewerkingen.

De vermenselijking is ingedeeld in vijf categorieën: de omgeving, het uiterlijk, voorwerpen, gedrag en het spreken en denken. Binnen deze categorieën zijn de manieren waarop de dierpersonages menselijk worden voorgesteld besproken. Over het geheel genomen zijn de dierpersonages en hun leefomgeving in de kinderbewerkingen inderdaad in sterke mate vermenselijkt. Hier bestaan enkele uitzonderingen op. Zo blijft het uiterlijk van de dierpersonages bij de auteur Algera erg dierlijk. De dierpersonages lopen vaak op vier poten en dragen nooit kleding. Daarmee blijft Algera dicht bij het middeleeuwse Reynaertverhaal. Verder zijn het gebruik van voorwerpen en het vertonen van menselijk gedrag bij Kramer weinig aanwezig. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de versie van Kramer erg kort is, waardoor veel bijzaken achterwege zijn gelaten. In de andere bewerkingen is hier en daar een uitschieter te zien van zeer veel menselijke aspecten, bijvoorbeeld de sterk vermenselijkte omgeving van Hildebrand of het uiterlijk van de dierpersonages bij Grashoff, dat in elke situatie erg vermenselijkt is. Bij de laatste twee auteurs zien we ook de huiselijkheid terug, die in oudere Reynaertbewerkingen voor kinderen zeer sterk aanwezig is. Verder bevatten de moderne bewerkingen minder menselijke kenmerken dan die uit het begin van de twintigste eeuw. Van elkaar verschillen de vijf moderne bewerkingen nauwelijks, op enkele uitzonderingen na. Een chronologische ontwikkeling van meer of minder vermenselijking valt

---

⁵⁵ Wackers: Alleen maar over beesten?, 62.

⁵⁶ Parlevliet: Meesterwerken met ezelsoren, 239-244.

op basis van deze bewerkingen dan ook niet aan te wijzen. Om een goed overzicht te krijgen van de verschillen tussen moderne bewerkingen zou een uitgebreider onderzoek nodig zijn.

De dierenpersonages zijn in de moderne bewerkingen dus vaker en sterker vermenschlijkt dan in het origineel. Deze sterkere vorm van vermenschlijking is een belangrijke aanpassing die kinderboekenauteurs hebben gedaan om het verhaal geschikt te maken voor een jong publiek. Toch zien we ook hier en daar juist typisch dierlijk gedrag en een dierlijk uiterlijk. Deze ambiguïteit maakt een combinatie van leren en amuseren mogelijk. Dit is het geval bij de middeleeuwse versie, maar ook bij de verschillende kinderversies. Volgens Locke is leren en amuseren de ideale combinatie. Het leren lezen van kinderen moet volgens hem samengaan met plezier. Dierenverhalen, waaronder dus de *Reynaert*, vond Locke daarom het meest geschikt voor kinderen.⁵⁷ Het vermenschlijkte dier heeft namelijk een bepaalde charme en dankzij het menselijke van de dieren wordt niet alleen de herkenbaarheid vergroot, maar kunnen kinderen ook iets leren over menselijke zaken. Deze combinatie maakt een dierenverhaal als de *Reynaert* erg geslaagd. Het is dus geen wonder dat het verhaal, eeuwen na het verschijnen van het origineel, nog steeds herschreven en door kinderen gelezen wordt.

Bibliografie

Primaire literatuur

Algera, J. *Reynaart de Vos*. Zutphen: Thieme, 1987.

Grashoff, P. *De avonturen van Reintje de Vos*. Alkmaar: Kluitman, ca. 1975.

Hildebrand, A.D. *Reynaart de vos*. Joppe: Littera Scripta Manet, 1949.

Kramer, S. *Van Reynaart de vos tot Sint Brandaan*. Amsterdam: Ploegsma, 2013.

Schröder, A. *Reynaart de vos*. Bilthoven: Solo, 2004.

Van den vos Reynaerde. Ed. H. Adema. Leeuwarden: Uitgeverij Taal & Teken, 1985.

Secundaire literatuur

Coillie, J., van. *Leesbeesten en boekenfeesten. Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?*. Leuven: Davidsfonds Uitgeverij, 2007.

Ghesquière, R., V. Joosen, H. van Lierop-Debrauwer, red. *Een land van waan en wijs: geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur*. Amsterdam: Uitgeverij AtlasContact, 2014.

Joosen, V. en K. Vloeberghs. *Uitgelezen jeugdliteratuur. Een ontmoeting met traditie en vernieuwing*. LannoCampus/Biblion, 2008.

Parlevliet, S. *Meesterwerken met ezelsoren. Bewerkingen van literaire klassiekers voor kinderen 1850-1950*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2009.

Pollmann, J. *Een boktor met gesteven kraagje. Over het menselijke van dieren in strips*. Oog & Blik/ De Bezige Bij, 2009.

Reynaert, J. 'Botsaerts verbijstering. Over de interpretatie van Van den vos Reynaerde', in: *Spiegel der letteren* 38, (1996), p. 44-61. Dit artikel is later opgenomen (red.) Hans van Dijk

---

⁵⁷ Parlevliet: *Meesterwerken met ezelsoren*, 280.

en Paul Wackers, *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, 1999, p. 267-283.

Wackers, P. 'Alleen maar over beesten?'. *Tiecelijn* 11 (1998): 60-72.

Wackers, P. 'De onsterfelijke Reynaert. Hoe de vos de passie preekt in kinderboeken'. *Literatuur zonder leeftijd* 13 (1999): 18-33.

Colofon

Auteur: Jeltsje van der Mark
Titel: "...want dieren zijn precies als mensen." Over de vermenselijking van
dierpersonages in moderne Reynaertbewerkingen voor kinderen.
Een uitgave van: Wetenschapswinkel Taal, Cultuur & Communicatie
Rijksuniversiteit Groningen
Begeleiding: S. van Voorst, B.A.M. Ramakers
In opdracht van: Kinderboekenhuis Winsum
Verkoopprijs: €12,50
Uitgave: Groningen, juni 2018

Contact

Wetenschapswinkel Taal, Cultuur & Communicatie
Postbus 716
9700 AS Groningen
tawi@rug.nl
@ScienceShopsRug

English summary

The epic poem of 'Reynaard de Vos' is been called the pinnacle of Dutch Gothic literature in The Netherlands and is therefore often rewritten and retold. How humanised are the animals in this rewritten stories? Jeltsje van der Mark researched this question for her Bachelor thesis by closely analysing five children books of Reynaard de Vos. What Jeltsje discovered was that the children's adaptations of the story emphasize more on the human characteristics of animals, but that there are some exceptions.